

ԷՄԻԼ ԶՕԼԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԵՐԿԵՐԸ

(«Բեղմնատրութիւն» վէպի առիթով համառօտ տեսութիւն նրա գրական գործունէութեան)

Էմիլ Զօլան, անտարակոյս, մի մեծ գրական անձնաւորութիւն է: Գուցէ Վիկտօր Հիւգօյից յետոյ Փրանսիական գրականութիւնը չի տեսել մի աւելի ժողովրդական գրող, քան Բուգօն-Մակկարների հանճարեղ հեղինակը:

Զօլան մարմնացումն է մի մեծ գրական ուղղութեան— նատուրալիզմի.— ինչպէս Վ. Հիւգօն ներկայացուցիչ էր բօմանտիզմի:

Անցեալ դարի սկզբներում գրականութեան մէջ թագաւորում էր րօմանտիկ հոսանքը, վերջերում գերիշխող հանդիսացաւ նատուրալիզմը, իրական ուղղութիւնը:

Մեր նպատակն է բնորոշել Էմիլ Զօլայի գրականական ուղղութիւնը և ցոյց տալ այն խոշոր դերը, որ նա խաղացել է եւրոպական գրականութեան մէջ:

Զօլայի տաղանդը անսպառ է: Նա անցեալ XIX դարի ամենապողատու գրողներից է և ամենաշատ ընթերցուածը: Նա մինչև այսօր գրել է, բացի Բուգօն-Մակկարների ու «Երեք քաղաքների» սերիաները, նաև 22 ուրիշ հատորներ— ընդամենը 46 խոշոր գիրք, որոնցից տպագրուած են մի քանի միլիօն օրինակներ և որոնք թարգմանուած են արդէն բոլոր եւրոպական լեզուներով: Եթէ իրար վրայ դարսենք այդ բոլոր գրքերը, կը ստանանք մի սիւն, որի բարձրութիւնը կը լինի ոչ պակաս քան 150 վերստ: Այս գործը այնչափ պատկառելի է, որ գրականութեամբ հետաքրքրուողը չի կարող չը կանգնել այս վիթխարի աշտարակի դիմաց:

Գրականական աշխարհում, ինչպէս և քաղաքական, գեղարուեստական ու գիտական աշխարհներում, միջին ընդունա-

կութեան, հասարակ տաղանդի մարդիկ միշտ ընկճուած, հաւատակուած, ուղղակի գերի են դարձած լինում մէկի հանճարին:

Հիւգօն այդ հանճարիցն էր:

Իր անսանձ ֆանտազիայով, իր կտրուկ ու զօրեղ ոճով, նա անցեալ դարի առաջին կէսի գրական կուռքն էր դառնել, որի առաջ խոնարհուում էին ամբողջ սերունդներ: Գրական աշխարհը նրա ֆորմուլներով էր ղեկավարուում և նրա ուսմունքը պաշտուած էր ինչպէս մարգարէի յայտնութիւն: Նրա սալօնը մի տաճար էր, որտեղ մարդիկ շնչելով էին խօսում, սպասելով տանտիրոջ երևալուն և որտեղից երիտասարդ տաղանդները դուրս էին գալիս շլացած, հիպնոսուած մեծ վարդապետի փայլով:

1827-ին Հիւգօն, իր Կրօմվէլ տրագեդիայի առաջաբանի մէջ գետեղեց իր դաւանանքը (profession de foi) բօմանտիզմի մասին, իսկ 1830-ին դուրս թողեց իր Հերմանին, որ այդ գրական հոսանքի ծայրայեղ արտայայտութիւնն էր: Գուցէ մեր դարում ոչ մի գրականական գործ մինչև այդ օրը այնպիսի գլորդիւն չէր գցել, այնքան աղմուկ չէր հանել, որքան այդ անբնական, չինծու, դրաման: Բօմանտիզմի ֆորմուլան գտած էր. — նրա արտայայտիչն էին տնքնական, բացառիկ տիպեր, չինծու անբնական միջավայր, ծայրայեղ իդէալացումն լաւի ու վատի, բարու ու չարի, հերոսական գործեր, բացառիկ կեանքի մթնոլորտ և վերջապէս խուսափումն այն ամեն բանից, ինչ որ առօրեայ է, բնական է:

Մի տարօրինակ յափշտակումն տիրեց գրականագէտներին. քննադատները բառեր չէին գտնում այս մեծ գործը գովաբանելու համար: Դա մի թուլութիւն էր, որ կաշկանդել էր առողջ դատողութիւնը, կրիտիկան:

Այս բնգհանուր հլու հիացման մէջ յանկարծ մի ձայն բարձրացաւ, որ ազդու ոճով բողոքեց բօմանտիզմի դէմ, ցոյց տուեց այդ գրական հոսանքի ամբողջ չինծուութիւնը, ցոյց տուեց, որ հարկաւոր է իջնել եթերքի բարձրութիւնից, որտեղ սաւառնում էին բօմանտիկները և իջնել երկիր, ուսումնասիրել իսկական մարդու առօրեայ բնական կեանքը: Նա մի շարք պատկերներով ապացուցեց, որ մարդիկ ոչ հրեշտակներ են և ոչ գէներ, այլ ունեն լաւ ու վատ կողմեր էլ, որ այս առօրեայ մանր մարդկային էակները, այս առօրեայ տաղտկալի կեանքն էլ կարող են առատ ու հետաքրքրական նիւթեր տալ բօմանտիստին և դրամատուրգին:

Այս յանդուգն մարդը, որ սրբապղծում էր, հայհոյում էր բօմանտիզմը, Բալզակն էր, այդ խոհեմ, խղճուկ, միշտ հալածած

և միշտ աղքատ, գոնէ դուռ ընկած Բալզակը, որին «գրչակ» անունն էին տալիս հակառակորդները և որ այնչափ ստորացրել էր իր գրելը, որ «կեանքի պատկերներ» էր վերցնում և յաւակնութիւն ունէր իր այդ նկարներով յեղափոխել գրականութիւնը:

Զօլան նրան անուանում է «Նատուրալիստի հայր», և իր ուսուցիչը:

Ոչ մի գրականական ուղղութիւն յանկարծ հասունացած չէ ծնւում: Գրականական հոսանք ստեղծելը մի մարդու գործ չէ. մի շարք տատանումներից յետոյ են միայն ամրանում ու ճոխանում գրականական դպրոցները: Նոյն տատանումները, նոյն էվօլյուցիան ունեցել է Նատուրալիզմը ևս:

Բալզակից յետոյ մի շարք, եթէ չասենք հանճարեղ, գոնէ զօրեղ տաղանդի տէր մարդիկ կատարելագործեցին ու ճոխացրին Բալզակի գործը մինչև Զօլայի ժամանակները:

Յլօբէրը, Գծնկուր եղբայրները, Դօգէն, Տուրգենևիվ *) և ուրիշները արդէն պատրաստել էին Զօլայի համար մի փառաւոր ժառանգութիւն. Զօլան ընդունեց այդ ժառանգութիւնը և իր հանճարի ոյժով հասցրեց նրան զարմանալի ճոխութեան:

*
* *

Արդի գրականական հոսանքները մեծ առնչութիւն ունեն գիտութեան զարգացման հետ: Գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն գորդները հետևում են գիտութեան ժամանակակից պահանջներին, օգտւում են նրա գիւտերից: Նատուրալիստ դպրոցը իրան «գիտնական» տիպոս է տալիս: Նա հիմնուած է (ինչպէս և գիտնական անալիզը) գիտողութեան ու փորձի վրայ— գոնէ այդ յաւակնութիւնն ունի նա:

Զօլան գրականութեան համար ծնունդ այն երջանիկ ժամանակ, երբ բնագիտութիւնը իր զարգացման գագաթնակէտին էր հասած, երբ Մաթանդին, մեծ Կլօդ-Բերնարը և նրանց հետևողները, իբրև հիմք ամեն գիտական հետազօտութեան, դրեցին փորձը: Նրանցից առաջ Բիշան, այդ մեծ անատօմիստը, մանրադէպն էր մարդու կազմուածքը, ուսումնասիրել էր մկանների ամեն մի թելը, նրա ուղեղի վանդակները, նրա ոսկորի ծուծը. նոյնն արել էին բոյսերի ու կենդանիների վերաբերմամբ Կիւվիէն, Լիննէյը և ուրիշները: Եւ այս գիւտերը վերջ-

*) Տուրգենևիվ իր լաւագոյն աշխատութիւնները գրել է Պարիզում և Ֆրանսիական գրականական դպրոցին է պատկանում իր շատ կողմերով:

նականապէս լցրեցին այն անդունդը, որ բաժանում էր մարդուն միւս կենդանիներից.—պարզուեց, որ մարդն էլ այնպէս է կազմուած, ինչպէս այդ վերջինները. աւելի ևս՝ որ այդ երկուսն էլ նոյն քիմիական տարրերից են բաղկացած, ինչ որ հասարակ բոյսերը:

Միւս կողմից կամարկը, Սենթ-Իլէրը, վերջապէս Դարվինը քանդեցին մարդու ինքնագոյութեան հնացած թէօրիան և ապացուցեցին, որ նա համեմատաբար նորագոյն կենդանի է երկրիս երեսին, որ նրանից հազարաւոր դարեր առաջ ապրել են կենդանիներ ու բոյսեր, և որ նա կերպարանափոխութեան արդիւնք է:

Ներվագիտութիւնը ահագին քայլեր արեց, հոգեբանութիւնը վերածուեց հասարակ ֆիզիօլոգիական (ընթացական) երևոյթի և դառաւ ուղեղի ֆունկցիա, ինչպէս շարժումն մրկանների ֆունկցիան է, իսկ մարսողութիւնը—ստամոքսի, այսպիսով մարդկային կրքերը ենթարկուեցան անալիզի և նրանցից շատերը բացատրուեցան լոկ ֆիզիօլոգիական օրէնքներով: Այս հայեացքները չէին կարող չը յեղափոխել գրականութեան ֆորմուլը:

Մարդը փոքրացաւ. ակներև եղաւ, որ նա էլ, բոյսերի ու կենդանիների նման, ենթակայ է կլիմայի, հողի, ջրի, շրջապատող պայմանների ազդեցութեանը, և որ նա ծնւում է ժառանգական որոշ յատկանիշներով: Եւ այս ներքին թէ արտաքին ազդեցութիւնները կազմում են այն միջավայրը, որին նատուրալիստ դպրոցը այնչափ մեծ դեր է խաղալ տալիս, որ մարդը դառնում է գերի, կամազուրկ մի փետուր, որին դրսի քամին փչում տանում է, որ կողմը կամենում է. կարճ ասած—*L'homme est déterminé par le milieu* (մարդը միջավայրի պտուղ է):

Շրջավայրի այս ընկճող, նսեմացնող ազդեցութեանը աւելանում է և անողորմ ժառանգականութիւնը, որով մարդ ֆիզիքական յատկութիւնների հետ միասին ժառանգում է նոյնպէս և իր նախնիների բարոյական յատկութիւնները:

Միջավայրի ազդեցութիւնը հերոսի վրայ վարպետութեամբ ցոյց էին տուել Ֆլօբէրը, Գոնկուր եղբայրները: Զարմանալի բարձրութեան հասցրեց նրա հոգեբանութեան էտիւղը Ստենդալը, որ XIX դարի առաջին կէսի ամենամեծ հոգեբանն է համարւում: Գիտնական բռնախնդիր պակասում էր մի բան միայն.—ժառանգականութեան մեծ ու բարդ օրէնքների ներմուծումն նրա մէջ:

Այդ ցանկացաւ անել էմիլ Զօլան, Կը տեսնենք, թէ որչափ
յաջողուեց այդ նրան:

*
**

Այսպէս ուրեմն, Զօլան չը ստեղծեց այն ուղղութիւնը,
որի պարագլուխն է այսօր: Նատուրալիստ բօմանը պատրաստ
էր արդէն. Զօլան ճոխացրեց միայն նրան ու մոցրեց նրա մէջ
ժառանգականութիւնը: Քսան վէպերի մէջ (Րուգօն-Մակկար-
ների սերիան) նա ճգնում է ակներև անել իր հերոսներին վրայ
ժառանգականութեան մեծ օրէնքը: Սրանք բոլորը սերւում են
մի պսիխօպաթ կնոջից (Ադէլայիդ Ֆուք), որի հայրը խելագար
էր: Այս կինը ամուսնանում է իր ծառաներից մէկի, Րուգօնի
հետ, իսկ սրա մահից յետոյ սիրահարական կապեր է հաս-
տատում Մակկար անունով մի արքեպիսկոպոս հետ,
որից երկու որդի է ծնում—Անտուան և Իւրսուլ: Այս արմա-
տից սերւում են երկու ճիւղ—Րուգօններ ու Մակկարներ: Րու-
գօնները, աւելի առողջ քան Մակկարները, որոնց հայրը ար-
քեպիսկոպոս էր, թէև առաջինները նոյնպէս պէտք է կրէին իրանց
վրայ խելագար պապի ու անբնական—պսիխօպատ մօր ներ-
վայնութեան կնիքը: Սրանց սերունդները պիտի ճիւղաւորուեն,
և քսան բօմանների հերոսներ դառնան, և նրանց մէջ ժառան-
գական ներվայնութիւնը գնալով սերնդից սերունդ, հարիւր ձե-
ւեր պիտի ստանայ, տալով հանճարներ կամ ապուշներ, քաղա-
քական և հասարակական մեծ գործիչներ կամ ստոր սրիկաներ
ու գողեր, հիստերիա ու խելագարութիւն, ծայրայեղ կրօնամոլ-
ներ կամ դադանանման եղեռնագործներ, կոյսեր ու անառակ-
ներ,—մի ամբողջ աշխարհ կրքերի ու մոլութիւնների, մի խլր-
տումն հիւանդոտ էակների, որոնց մէջ բժիշկը գտնում է հա-
մարեա այն բոլոր ներվային ու հոգեկան հիւանդութիւնները,
որոնք ուսումնասիրուած են անցեալ դարի վերջի կէտում:
Այս հիւանդոտ մարդիկ ընկնում են որոշ շրջանների մէջ, ա-
մուսնական կապերով միանում են ուրիշ, աւելի առողջ կամ,
ընդհակառակը, աւելի հիւանդ տարրերի հետ և տալիս են նոր
սերունդներ, որոնց մէջ հօրից ստացած հոգեկան ու մտաւար
առանձնայատկութիւնները մեղմանում են, կամ աւելի ևս սաստ-
կանում մօրից ստացած ժառանգականութեան ոյժով, և փոփոխ-
ւում ու զանազան գոյներ ստանում շրջավայրի ազդեցութեան
ներքոյ: Յետոյ նոր սերունդները խնամանում են իրար հետ և
այսպիսի հոգեբանութիւնը գնալով աւելի և աւելի բարդւում է
ու կազմում մի խճճուած ցանց, որ նոյն իսկ Զօլայի ահագին
տաղանդը անկարող է քանդել և ստիպուած է յաճախ (համար-

ևս միշտ) Ալեքսանդր Մակեդոնացու պէս՝ այս Գորդեան հանգոյցը սրի մի յանդուգն հարուածով կտրել։ Ժառանգականութիւն ու միջնավայր—ահա երկու բռնակալներ, որոնք ստրկացնում են մարդուս հոգին, ճնշում են նրա ուղեղը, կաշկանդում նրա կամքը։ Մարդս անզօրացած, կամազուրկ դարձած, կորցրծա այն միակ յատկութիւնը, որով պարծենում էր նա մինչև այժմ—կամքի ազատութիւն, ինքնուրոյնութիւն։

Այս էր դեսեմբրիսիզմը, այսինքն այն փիլիսոփայական ուղղութիւնը, որ բացասում էր կամքի անկախութիւնը։

Եթէ մէկը հանճար է կամ ապուշ, բարոյական թէ անբարոյական, մեծ գիտնական, մեծ նկարիչ, սրիկայ թէ եղևոնադործ,—նա մեղաւոր չէ, մեղաւոր են ժառանգականութիւնն ու միջավայրը. նա ծնուած է որոշ բարոյական սաղմերով, և այդ սաղմերը միայն զարգանում են նպաստաւոր միջավայրի մէջ։ Եթէ մէկը սպանութիւն է գործել, ուրեմն նա ուրիշ կերպ չէր կարող վարուել, որովհետեւ իր նախնիներից նա ստացած էր մարդասպանի սաղմերը, իսկ չըջապատող պայմանները պարտա հող էին ներկայացրել սրանց աճման համար։ Մի քայլ ևս, և կընկնենք ճակատագրի ուսմունքի—Ֆասալիզմի մէջ և մարդիկ կը դառնան մանրէքէներ, որոնք չարժոււմ են մղուած ժառանգականութեան անդիմադրելի ոյժից ու չըջապատող հանգամանքների զրգումով։

Ի՞նչ անմխիթար ուսմունք, ի՞նչ յուսահատական թէօրիա։ Բարեբախտաբար այդ սխալ է, և այստեղ ևս, ինչպէս շատ հարցերում, բանաստեղծը գիտնականից առաջ է ընկել։

Զօլայի մտքի թռիչքը չէր կարող ազատ շարժուել ժառանգականութեան այն նեղ շրջանակի մէջ, որ հաղիւ վատահնում էր սահմանել ժամանակակից գիտութիւնը։ Եւ նա անխուսափելի կերպով պիտի ընկնէր չափազանցութեան մէջ։

*
* *

Թող թոյլ տրուի մեզ մի քանի խօսք ասել ժառանգականութեան մասին, ի նկատի ունենալով խնդրի կարեւորութիւնը։

Այն, գիտութիւնը դեռ անկարող է ժառանգականութեան օրէնքներ սահմանել։ Կայ մի շարժւած, մի ենթադրութիւն (որ սակայն դուրս է բերուած գիտողութիւններից), այն է՝ ներվային երևոյթները անցնում են ժառանգաբար կամ նոյնութեամբ, կամ փոխելով իրանց ձևը։ Այսպէս օրինակ. մի հիստերիկ (ներվային) կնոջ զաւակները կարող են նոյնպէս հիստերիա ունենալ, կամ թէ չէ լինել տաղանդաւոր երաժիշտ, նկարիչ, կամ

ապուշ, անբարոյական կամ նոյն իսկ ընկնաւոր: Հազուադիւտ չեն այն դէպքերը, երբ եղբայրներից մէկը մեծ տաղանդի ու ճարպիկութեան տէր է (գեղարուեստի, արհեստների մէջ), իսկ միւսը գուրկ ամեն տեսակ ընդունակութիւնից, ապուշ, նոյն իսկ խելագար: Այսպիսով արգարանում է այն հայեացքը, թէ հանճարը խելացնորութեան մի ձև է, կամ թէ՛ հանճարից մինչև խելագարը մի քայլ կայ միայն:

Յայտնի է նոյնպէս, որ ներվային հիւանդութիւնները ժառանգաբար անցնում են սերնդից սերունդ, և դնալով սաստկանում են, բարգւռում են, դանադան ձևեր ընդունում ու հասցնում ցեղը կատարեալ վատասեւման կամ սպառման: Սակայն եթէ այս հիւանդոտ, ներվախտոտ ընտանիքի մէջ մտնում է նոր արիւն, այսինքն երբ այդ գերդաստանից մէկը ամուսնանում է մի առողջ անհատի հետ, կարող է թարմանալ, առողջանալ, ինչպէս մի վատառողջ ծառ, որին պատուաստ են անում:

Ահա այն կանուան, որի վրայ Զօլան հիւսել է իր հոգեբանութեան խճճած ցանցը:

Յիշած ընդհանուր ցուցմունքները բաւական են եղել մի հիւանդոտ արմատից տանաւոր հիւանդական ներվայնութիւններ ստեղծելու, մի ամբողջ ներվախտաբանութիւն (нервная патология): Հեղինակի թուուցիկ հանճարը կամեցել էր լրացնել այն պակասը, որ այժմս էլ կայ գիտութեան մէջ: Ինչ յանդգնական առանձնայատկութիւնների փոխանցման մինչև երրորդ, չորրորդ սերունդը, նորանոր պատուաստների (որոնք կատարուել են ամուսնութեան միջոցով օտար տարրերի հետ), նորանոր ազդեցութիւնների (կրթութեան, ուսման, շրջանի) միջոցով:

Ճշմարիտ է, երեխան ծնւում է ժառանգականութեան կնիքը ճակատին, բայց ճշմարիտ է նոյնպէս և այն, որ դաստիարակութիւնը, շրջավայրը, կարող են հիմնովին փոխել և նոյն իսկ գուցէ հէնց բոլորովին ջնջել նրա հետքերը: Զօլայի հերոսները, ժառանգական այս ներվայինները, նոյնպէս ընկնում են տարբեր կրթութեան և շրջավայրի ազդեցութեան տակ: Ինչ ձև պիտի ստանայ իւրաքանչիւրի հոգեկան ժառանգութիւնը: Ո՛րքան հարցեր, որոնք դեռ իրանց պատասխանին են սպասում գիտութիւնից:

Գիտութեան փոխարէն խօսում է բռնանը: Մի ուրիշ մեծ հոգեբան, Դոստոևսկին, տալով մեզ իր սոսկալի հիւանդական տիպերը, խուսափել է ժառանգականութեան բացատրութիւնից: Զօլան է միայն, որ այս յանդուգն քայլն արեց, և մենք ապշած

ենք այս «սուրբ վստահութեան» առաջ, որ արդասիւք է ներքին ոյժի և ապացոյց տաղանդի զօրեղութեան:

Կրիտիկան կը խոնարհուի մեծ վիպասանի այս անձնավրտահութեան առաջ, որքան էլ չափազանցրած համարէ նրա արածը:

*
* *
*

Նոյնչափ յափշտակման ու չափազանցման հասաւ «երեք քաղաքների» հեղինակը նաև միջավայրի և բարք ու վարքի ազդեցութեան մէջ:

Իէալիզմը (իրականութիւնը) դառաւ նրա իդէալը:

Նկարագրել ամեն ինչ, առանց խտրութեան, առանց ընտրութեան, պատկերացնել ընթերցողի առաջ այն ամենը, ինչ որ կատարուում է վարագոյրի տակ.— ահա ինչ է արել Զօլան:

Այս հեղինակի արած չրջավայրի, վարք ու բարքի նկարագրութիւնը նմանում են անատոմիստի ու բնագէտի ուսումնասիրութիւնների. նրա վրձինը հաւասար ոյժով ու հաւասար սիրով նկարում է ամեն ինչ, չը կանգնելով նոյն իսկ ամենակեղտոտ, ամենատարփական տեսարանների առաջ: Ինչպէս անատոմիստը մանրահատում է մարմնի բոլոր մասերը անխտրաբար, նոյնպէս և նատուրալիստը, իբրև կեանքի մանրահատող, իրաւունք ունի և նոյն իսկ պարտաւոր է քօղաթափ աւել այն բոլոր ստորութիւններն ու կեղտերը, որոնք թագնուած են մեր աչքից չինձու պարկեշտութեան և բարոյականութեան քօղի տակ: Ինչ փոյթ, եթէ դարչանոտութիւնը պիտի զզուեցնի մեզ ու մեր սիրտը խառնել տայ... *):

Ոչ մի հեղինակ այդ աստիճան յանդուգն և անսանձ չը գտնուեց միջավայրի նկարագրութեան մէջ. մի քանի կրիտիկոսներ մինչև անգամ նկատում են, որ Զօլան աւելի սիրով է վերաբերւում դէպի կեղտոտ, քան ազնիւ տեսարաններն ու մարդկային կրքերը: Նրանց ասելով այս հեղինակի դրդումով է, որ երևան են եկել մի շարք փողոցային գրողներ, որոնք զարմանալի տաղանդով ու կենդանի ոճով նկարագրում են ստոր կրքեր և անբարոյական տեսարաններ և իրանց այդ աղբով ուղղել են արդի եւրոպական հասարակութիւնը...

Անտարակոյս այս մեղադրանքը ծիծաղելի է. մի մարդ չի կարող հոսանք ստեղծել, անշուշտ ժամանակի ոգին է, բարոյ-

*) «Հող» (La terre) վէպի մէջ այնպիսի անպատկառ պատկերներ կան, որ այդ բոմանը լոյս տեսնելուց չետոյ, Զօլանի ամենատաղանդաւոր հետեւողներից հինգը երես դարձրին նրանից:

աղան հիմունքների փրատակումն է, որ թելադրում է անբարոյական գրականութիւնը. սակայն չի կարելի հերքել նաև այն, որ Զօլան ոչ միայն չի խուսափում տարփական տեսարաններ նկարագրելուց, այլ նոյն իսկ մի առանձին հակումն է ցոյց տալիս գէպի այդ:

Մենք չենք ուզում գնահատել նրա անխիտ ցնցարագրութիւնների սկզբունքը, այդ մեզ շատ հետու կը տանէր: Կ'ասենք միայն, որ Զօլան միանգամայն հետևողաբար է վարւում: Այդքան մեծ նշանակութիւն տալով շրջավայրին, նա անհրաժեշտաբար պիտի մանրակրկիտ լինէր. իսկ գիտնական բոման գրելիս, պիտի վարուէր հասարակութեան հետ այնպէս, ինչպէս գիտնականն է վարւում անհատի հետ:

Այդ մանրակրկիտութիւնը Զօլայի ամենաթույլ կողմն է համարւում, թէև նկարագրութիւնների ճոխութիւնը, գեղարուեստութիւնը հիացնում է ընթերցողին: Ամենակեղտոտ տեսարանները նրա վրձինի տակից դուրս են գալիս իբրև մի մեծ վարպետի գործ, այնուամենայնիւ կրիտիկոսը երբէք չէ ներում նրան այդ յանդգնութիւնը, հասարակութեան ստոր կրքերի, տիրող ցեխի երևան հանելը, որ հարուածում է նրանց ամօթխածութիւնը և մոռացնել է տալիս մեծ վիպասանի միւս կողմերը...

Իսկ միւս կողմերը ակներև են անում մեծ նատուրալիստ գրողի մէջ անսպառ վիպագրական տաղանդ, լաւ ծանօթութիւն հասարակական կեանքի, գիտական նորագոյն հայեացքների, ժառանգականութեան թէօրիանների և հոգեբանութեան:

Վստահ կարելի է ասել, որ ֆրանսիական գրականութեան մէջ ոչ ոք չի չօչափել այնչափ հասարակական բարդ խնդիրներ, ինչպէս Բուգօն-Մակկարների հեղինակը: Նա ցանկացաւ նկարագրել երկրորդ կայսրութեան (Նապօլիօն III-ի) ժամանակուայ հասարակական, քաղաքական, ֆինանսական, բանուորական կեանքը: Եւ նա մտաւ հասարակութեան բոլոր խաւերը, սկսած մեծ քաղաքական մարմիններից (ինչպէս պարլամենտը), մինչև բանուորական նուաստ համայնքները, մինչև Պարիզի ամենազաղրելի որջերը, սրիկանների ու պոռնիկների աշխարհը: Երկրագործը, ածխահանը, արհեստաւորը, վաճառականը, ֆինանսիստը, գեղարուեստագէտը, գրականագէտը, պոռնիկն ու չարագործը,—ամենքը բնւ են դուրս բերուած իրանց իսկական գոյնով, առանց չողոքորթութեան, բայց նաև առանց խնայելու: Զօլայի սուր մանրահատիչը անխնայ կտրատում, քրքրում է հասարակական մարմինները և իր լուսանկարչական պատկերները վերցնում: Ծանօթ լինելով

տնտեսագիտական ժամանակակից ուսմունքներին, նա կամեցաւ իր վէպերի մէջ մտցնել տնտեսական խճճուած մեծ խնդիրներ ևս.—կապիտալիզմի բռնակալ ստրկացնող ոյժը, բանուոր ձեռքի անդորութիւնը կապիտալիզմի դէմ կռիւ մղելու համար:

Այդ քսան վէպերը պարունակում են իրանց մէջ մի ամբողջ աշխարհ, իսկական կեանքի հնոցը, որի մէջ մարդիկ իրանց առաքելի ու անբարոյական ձգտումներով, զագրելի ու վսեմ կրքերով կռիւ են մղում իրար հետ, և ամեն մէկը կուռում է իր զէնքով—մէկը իր տաղանդի ոյժով, միւսը կապիտալի զօրութեամբ, երրորդը սրիկայութիւնով ու չարագործութիւններով, չորրորդը իր գեղեցկութեան հրապոյրով: Մի զարմանալի խլրտումն մարդկային էակների, որոնք ստրուկ են դարձած իրանց ժառանգականութեան, չրջապատող պայմանների և որոնք նոյնպէս ազդում են միւսների վրայ: Այստեղ մենք տեսնում ենք իսկական մարդկանց դիմակները գէմքերից պոկած իրանց իսկական գիշատիչ աչքերով ու ստախոս լիբր բերանով: Տեսնում ենք մարդու անկումն, անձնասիրութեան, պատուասիրութեան անկումն, երբ խնդիրը գալիս է կրքի բաւարարմանը, և մի Նաճաւի ոտերի տակ յատակի վրայ սողում են բօրսայի ու արիստոկրատիայի ներկայացուցիչները, շան պէս հաչալով, միայն թէ այդ պոռնիկը թոյլ տար իր ոտը լիզելու: Տեսնում ենք բարոյական տարրական գաղափարների բացակայութիւնը ողորմելի ածխահանների չրջանում, սև գետնի տակ, զարհուրելի փոսերի մէջ, որտեղ կինը պատկանում է ամենքին, որտեղ աղջիկը, դեռ երեխայ, ժպիտն երեսին ընծայում է իր կուսութիւնը... ու՛մ որ պատահի...

Թուել մի առ մի մեծ վիպասանի շօշափած հասարակական ու բարոյական խնդիրները, պատմել նրա արած սոսկալի մերկացումները, այդ կը նշանակէր գրել նրա հանգին գործի պատմութիւնը—մի բան, որ մեր նպատակից դուրս է:

*
* *

Վերջացնելով Բուգօն-Մակկարների երկար սերիան, էմիլ Զօլան սկսեց մի նոր շարք վէպեր, «*Grise fawlf*» ընդհանուր վերնագրով (Լուրդ, Հոռմ, Պարիզ):

Պիէր Ֆրօմանը այս երեք վէպերի գլխաւոր հերոսն է: Սա մի քահանայ է, որի սրտի խորքում թերահաւատութիւն է ծագել: Կաթօլիկութիւնը երջանկութիւն չը տուեց մարդուն, տասնութ դար Փրկչի ուսմունքը ընկել է աշխարհ և դեռ ոչ մի մարդ բախտաւոր չի եղել: Հնացած չէն արդեօք այս ծէսերը,

որոնք կռապաշտութեան կնիք են կրում: Եւ Պիէրը զգում է, որ իր հոգու խորքերում պակասում է հաւատը:

Նա լսել էր, որ Լուրդ քաղաքում հաւատը դեռ ևս հրաշքներ է գործում: Հազարներով ու տաս հազարներով հիւանդներ, տանջուողներ ու տառապեալներ դիմում են այնտեղ Տիրամօր փառայր և իրանց ցաւերին դարման գտնում: Եւ նա գնում է այնտեղ իր աչքով տեսնելու, ստուգելու իր լսածը, գուցէ ամբանայ նրա տատանուող հաւատը. բայց այդ ճամբորդութիւնը աւելի ևս հիասթափեցրեց ու աւելի թերահաւատ դարձրեց Պիէրին: Մի սոսկալի տանջալից ամբոխ, կուրծքը ծեծելով, արտասուք թափելով, չղբէչղբ սողում էր դէպի այդ անձայն քարայրը ու մի կտոր սփոփանք աղերսում իր տանջուած մարմնին, իր տառապած հոգուն: Բիւրաւոր կրծքեր մաղթանքներ էին մատուցանում, աղեկտուր հառաչանքները լցրել էին օդը, արտասուքը ողողել էր սրբազան ժայռը, տանջանքի մի աշխարհ էր այս, որտեղ ցաւազար մարդկութիւնը, յուսալից աչքերը դէպի այս սրբափայրը յառած, թևերը տարածած, երեսը գետնին տրորելով, սպասում էր Տիրամօր յայտնութեան, փրկարար լոյսի ծագմանը, որի ճառագայթները պիտի մեռածներին կեանք ներշնչէին: Եւ Պիէրը սղակաց. ինչ, այսքան արտասուքից չը հալեցան ապառաժները, և մեռելները չը վերկացան գերեզմաններից: Ո՛ւր է ուրեմն հաւատի և աղօթքի զօրութիւնը:

Կաթոլիկ կղերը ճանաչում է այս վայրի անզօրութիւնը, և այնուամենայնիւ շարունակում է շահագործել տղէտ ու յուսահատ ամբոխի անապաշտութիւնը:

Եւ Պիէրը մտնում է գնալ Հոռոմ, աչքով տեսնել Պետրոս առաքեալի փոխանորդին, մատուցանել նրան իր «Նորոգուած Հոռոմ» գիրքը, որ պիտի փրկէր փլատակուող ու անանկացած կաթոլիկութիւնը: Բայց «յաւիտենական քաղաքը» աւելի ևս յուսահատեցնում է արքային: Այնտեղ, կաթոլիկութեան բուն կենտրոնում, տիրում է շողմորթութիւն, կեղծիք, անհաւատութիւն, անասնական կիրք: Չէ, ոչինչ չի կարելի անել, կաթոլիկութիւնը փտել է, անագին ձեղքեր են բացուել նրա պատերի մէջ. մէկ օր կը փլատակուի ու տակով կ'անի քրիստոնէութիւնը:

Պիէրը վերադառնում է Պարիզ, մի երկու անյաջող փորձեր էլ է անում իր հաւատը փրկելու համար, յետոյ դէն է գըցում ֆարաջան և ամուսնանում, որպէս զի վայելէ երկրի բարիքը և ապրի իր համար, քանի որ չը կարողացաւ ապրել ուրիշների համար. այս միութիւնից ծնում է Մարիեօ Ֆրոմանը, որ կը դառնայ «Բեդմաւուռօքիւն» վեպի ներսը:

Անտարակոյս այս վէպերը գրուած են նորագոյն փիլիսոփայական հոսանքների ազդեցութեան ներքոյ: Պէտք է ասած որ վերջին տարիներս եւրոպական պետսիմիզմը ամրապնդուել է ու սրբագործուել գրականական միտաբանութեամբ: Տօլստոյի, Նիշչէի, Շօպենհաուէրի, մանաւանդ ոռու մեծ փիլիսոփայի հիւանդատար շունչը և բուդդայական Նիրվանի ուսմունքը վարակ են բռնանք և շատ հաւանական է, որ Զօլան ևս զերծ չի մնացել այս հոսանքի ազդեցութիւնից:

Յամենայն դէպս «Երեք քաղաքները» բոլորովին առանձին են կանգնած և արգասիք են մեծ վիպասանի մտքի մի նոր ուղղութեան:

Ի՞նչ էր ուզում ասել մեզ Զօլան իր այս սերիայով:

Ահա մի մարդ (Պիէրը), որ նուիրել էր իրան կրօնի ու խողովրդի ծառայութեանը, յանկարծ գայթակղուելով ու անկարող լինելով յեղափոխել եկեղեցին, փոխում է իր հայեացքները իր իդէալը և, փոխանակ իր անձը հասարակութեան նուիրելու իր անձնական երջանկութեան ետեիցն է ընկնում: Փորձը բերում է նրան այն եզրակացութեան, թէ իդէալ են մարդկային զոհերը, աշխարհը, կեանքը իրանց շաւղով պիտի ընթանան, յիմարութիւն է ճգնել գետի հոսանքը կանգնեցնելու: Նոյն քաջուկնք սպասենք, կ'անցնին դարեր, գիտութիւնը կը գտնի այն բալզամը, որ անմահական ջրի նման պիտի նորոգի մարդկութեան նեխած օրգանիզմը և հանգիստ ու երջանկութիւն սփռի աշխարհիս վրայ:

*
* *

Ահա թէ ինչ է եղել Զօլայի գործը:

Նա չափազանց հեռու գնաց իր դպրոցի մարդկանցից:

Այս հանճարի թուիչքը այնքան ուժգին էր, որ գցեց նրան աւելի հեռու, քան գուցէ ինքը կը կամենար և ամեն ինչ չափազանցրած դուրս եկաւ նրա գրչի տակից: Չափազանցրած է ամենից առաջ չրջավայրին տուած նշանակութիւնը: Նկարագրութեան այդ անյագ ծարաւը տարաւ նրան դէպի աննպատակ ու անմիտ մանրամասնութիւններ, որոնք ոչ բնորոշում են բարձր ու վարձը և ոչ էլ մեկնում են հերոսների հոգին, չարժուանքերը:

Ոչ ոք այդ աստիճին չը ստրկացրեց մարդուն չրջավայրի առաջ և ոչ ոք այդչափ չը մանրամասեց այս վերջինի նկարագրութիւնը:

Հոգեբանական բռնանք բողոքեց այդ չափազանցման դէմ Բուրժէի լուրջ գրչի տակ *):

Չափազանցեցած է նոյնպէս ժառանգականութեան թէօրիան, որի շինծուութիւնը աչք է ծակում: Կրիտիկոսները մատնանիչ են անում նոյնպէս և այն առերես տարօրինակ երևոյթի վրայ, որ նատուրալիստ գրողները, չը նայելով իրանց յարձակումներին բռնատիրոջի վրայ, գեռ թափ չեն տուել իրանց վրայից նրա ազդեցութիւնը:

Եւ, ճշմարիտ որ, մի կողմ թողնելով նախորդներին, որոնք ապրել ու մնուել էին բռնատիրի գրականութիւնով, նոյն իսկ Զօրան հոգով հիւգոյական է մնացել: Ով ուշի ուշով գիտել, ուսումնասիրել է նրա բազմահատոր աշխատութիւնը, չէ կարող չը զգալ, որ բռնատիրստը ամեն քայլում ձգտում է գէպի իդէալականը, և մեծ ոյժով զսպում է իրան, որ չը դաւաճանի իր ընտրած ուղղութեանը: Մարդ զգում է, որ հեղինակը զգուշ է իրականութիւնից, այն իրականութիւնից, որի ջատակովն է դառել, և, ու՛ղ գիտէ, գուցէ իրական աշխարհի այս չափազանցեցած մերկացումն նպատակ ունի խեղդել հոգու մէջ ծագած կասկածը, թէ իր ընտրած ուղին լաւագոյնն է:

*
* *

«Երեք քաղաքների» հերոս, արքայ Պիէր Ֆրոմանը, ինչպէս ասել ենք, թերահաւատութեան մէջ ընկաւ, թողեց հոգեւորական կոչումն և ամուսնացաւ. այս ամուսնութիւնից ծնունդին չորս որդի, որոնք կրում են չորս աւետարանիչների անունները—Ժան (Յովհաննէս), Մաթիէօ (Մատթէոս), Մարկ (Մարկոս) և Լիւկ (Լուկաս):

Այս չորս աւետարանիչը դառնալու են «Չորս աւետարան» (Les quatre évangiles) նոր վիպական սերիայի հերոսները.—Բեղմնաւորութեան (Fécondité) մէջ գործում է Մաթիէօն, Աշխատանքի (Travail) հերոսը Լիւկն է, միւս երկու եղբայրները կը դառնան, երեւի, մնացած երկու բռնանների գլխաւոր գործող անձինքը:

«Աշխատանքի» համառօտած թարգմանութիւնը ընթերցողը կը գտնի «Մուրճի» հետեւեալ համարում, բայց քանի որ այդ վէպը կապ ունի «Բեղմնաւորութեան հետ, ուստի մենք համառօտ կերպով կը պատմենք այս վերջինի պարունակութիւնը, ըստ կարելոյն, հեղինակի խօսքերով:

*) Մենք մտադիր ենք ապագայում մի էտիւդ տալ Ֆրանսիական Հոգեբանական բռնանի մասին:

Բ Ե Ղ Մ Ն Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

(Fecundité)

(Համառոտ բովանդակութիւն)

Մաթիէօն ծառայում էր Հնչին ոռճիկով Ալեքսանդր Բօշէնի տանը: Նա ամուսնացած էր Բօշէնի ազգական աղքատ Մարիաննի հետ, երբ Ալեքսանդրը, իր խախտուած գործերը վերականգնելու համար, ամուսնացաւ չափազանց հարուստ, բայց և չափազանց տգեղ Կօնստանսի հետ, և երբ Մարիաննի կացութիւնը այս տան մէջ անտանելի էր դառել:

Մաթիէօն ու Մարիաննը, բաւական իրանց նուազ միջոցներով, որոնցով հաղլու հազ մի կերպ կառավարում էին, երջանիկ էին ընտանեկան կեանքում: Նրանց ամուսնութիւնը լոկ սիրահարական էր, և այս միութիւնից ծնած էին արգէն չորս հրեշտակաման մանուկներ, — մի հանգամանք, որ ծաղրի առարկայ էր դարձրել Մաթիէօնի գործարանի ծառայողներին մէջ: Ամենից չափ ծաղրում էր այս բեղմնաւորութիւնը Բօշէնը, որ իր տգեղ «չոր-ոսկոր» Կօնստանսից միայն մի վատառողջ տղայ ունէր, Մօրիս անուանով, մահուան կնիքը ճակատին ծնուած: Մտողները պատկանում էին այն ամուսիններին, որոնք սահմանափակում են որդեծնութիւնը և լոկ տնտեսական դիտումներով չեն կամենում մէկ կամ երկուսից աւելի զաւակ ունենալ: Որդեծնութեան այս սահմանափակումն մի ակտ էր դառել ֆրանսիական հասարակութեան մէջ, որ զրուատում էր ազգի կենսական ոյժերը: Բայց Բօշէնը և իր կինը համոզուած են իրանց բռնած դիրքի փրկարարութեանը: Իզուր նրանց անային բժիշկ Բուտանը, որ ջերմ երկրպագու էր բազմաթիւ ընտանիքի, թուերը ձեռին ճգնում էր ապացուցել, թէ Ֆրանսիայի ազգաբնակչութիւնը գնալով նուազում է, թէ նա անման տեսակէտից ետ է մնացել ևւրոպական համարեա բոլոր ազգերից:

— Հաշուած է, որ ամեն ֆրանսիացի ընտանիք, պիտի արտադրէ ամենաբիւր չորս զաւակ, որպէս զի ազգաբնակչութեան աճումն կարողանայ պահպանել ազգի կենսականութիւնը: Դուք մի որդի միայն ունէք, ուրեմն դուք ազգասէր չէք:

Բայց Բօշէնը բողբոջում էր այս մեղադրանքի դէմ. — Ո՛հ, ո՛հ, նա էլ է սիրում իր ազգը: Բայց նա չէ կամենում բաժանել, մանրացնել իր կարողութիւնը մի քանի զաւակների մէջ:

Չէ, նրա Մօրիսը պիտի իր հարստութեան միակ տէրը մնայ, որպէս զի ուժեղ լինի, քանի որ ոյժն ու յարգանքը հարստութեան միջոցով է ձեռք բերւում:

Նոյն գործարանում ծառայում էր Մօրանօր, 38 տարեկան մի մարդ, որ մի գեղեցիկ կին ունէր Վալերի անունով ու մի հրաշալի երեխայ, փոքրիկ Թագուհին, իր ծնողների հօգին ու շունչը՝ Ուրիշ զաւակ չէին ուզում նրանք և երազում էին հարստանալ, մեծ կարողութիւն դիզել, որպէս զի կարող լինեն օժիտի ոյժով ամուսնացնել Թագուհուն բարձր դասակարգի մի երիտասարդի հետ, և այդպիսով մտնել բարձր շրջանները:

Նրանք ձգտում էին դէպի այդ շրջանը, երեկոյթներ սարքելով, լաւ կացարան վարձելով և ամեն կերպ ճգնելով իրանց սուղ միջոցներով արիստոկրատների հետ ոտ մեկնել: Բայց Մօրանօրի ստացած ռոճիկը չէր կարող յազուրդ տալ Վալերիի ախորժակներին, և նրանք վճռել էին թողնել գործարանը ու բանկային ծառայութեան մէջ մտնել:

Առասկըութիւնն ընդհատուեց բարօնուհի Սերաֆին Լօվիցի երևալով:

Սերաֆինը այժմ քսան և իննը տարեկան մի չիկահեր, գեղեցկագէտ, բարձրահասակ և նաղելի կին էր. նրա հարուստ կուրծքը յայտնի էր ամբողջ Պարիզին, նրա կարմիր շորթունքները վրայ դրոշմած էր մի յաղթանակող ժպիտ, իսկ մեծ մեծ, թուխ աչքերի մէջ վառվում էր հեշտասիրութեան անշիջանելի կրակը:

— Նեղութիւն մի կրէք, սիրելիք, խնդրում եմ ձեզ... Ես եկել եմ ձեր սրահնի թագուհուն տանելու ցիրկ առաւօտեան ներկայացման:

Մաթիէօն շատ տարիներ առաջ, երբ որ նոր էր ծառայութիւն մտել Բօշէնների մօտ, սերտ յարաբերութիւն էր ունեցել Սերաֆինի հետ:

Սա Բօշէնի քոյրն էր: Ամենամատաղ հասակից նա արդէն փչացած էր բարոյապէս: Ասում էին, թէ տասնըհինգ տարեկան դեռ չգառած, մի խնջոյքի մէջ, անձնատուր էր եղել մի անծանօթի: Յետոյ տեղի էր ունեցել այն տարօրինակ կապը բարօն Լօվիցի, այդ զարմանալի գեղեցկութեան տէր սրիկայի հետ, որի հետ փախել էր ու ամուսնացել և որին մէկ օր սպանուած գտել էին Բիբլինի որջերից մէկի մէջ:

Ամուսնու մահից յետոյ, բարօնուհին անսանձ կերպով անձնատուր էր եղել իր առփականութեան, միշտ միջոցներ գործ. դնելով, որ խուսափի յղութիւնից:

Առասկըութիւնն անցաւ բժիշկ Գօդի վրայ, որի համբաւը զգրդեցրել էր Պարիզը: Սա այն յայտնի խիբուրգն էր, որ մի հիմնական միջոց ունէր կանանց արգելելու զաւակ ծնել:

Մօրանօր մէջ մտաւ.

—«Բժիշկ Գօղը, ախ, այո, կնոջս ընկերուհին պատմում էր նրա մասին: Ինչպէս երևում է, նա իր օպերացիաներով ուղղակի հրաշքներ է գործում: Ամենամեծ օպերատուութեամբ նա բանում է կնոջ որովայնը, ինչպէս կը բանար մի պահարանի դռները, ներս է նայում, ու ինչ որ տեսնում է, կտրում հանում է, յետոյ կրկին ծածկում է, և կինը առողջանում է: Այդ հրաշալի է»:

Յետոյ նա մի քանի մանրամասնութիւններ տուեց. այդ անում էր ոչ միայն առանց խղճի խայթի, այլ, ընդհակառակը, մի տեսակ պարծանքով.—չէ որ նա, հանելով կնոջ զաւակները գործարանները, պակասեցնում էր անբախտների թիւը:

Տիկին Մօրանժը ներս բերեց զուգած տասներկու տարեկան թագունուն. նա, ճշմարիտ որ, հրաշալի էր վարդազոյն մետաքսէ դէրիայով, զարդարած սպիտակ կրօնակներով, վարդագոյն գլխարկին էլ դիւին:

—Օհ, հրեշտակ, բացականչեց Սերաֆինը, ծնողներին փաղաքելու համար, ես վախում եմ, որ չլիցնեն նրան շուտով:

Եւ երբ որ Սերաֆինը նստեցրեց երեսային իր սեփական կառքի մէջ ու տարաւ, Մօրանժը սքանչացած դարձաւ Մաթիէօին:

—Յանցաւք չի լինի արդեօք, եթէ մի ուրիշ երեսայ էլ ծնէր, արդէն երեք հոգի ենք, և այնքան դժուար է փող աշխատելը, ինչ կայ, հարկաւոր է միայն մի քիչ զգոյշ լինել, երբ գրկում ենք իրար:

Սանտերը, ժուլնալիստը, ցոյց տուեց իր նոր բոմանը «Անմահ գեղեցկութիւն» վերնագրով, որի մէջ քարոզում է անզաւակութեան, որպէս զի գեղեցկութիւնը պահպանուի:

—Նոր կտակարանը չէ ասում աճեցէք և բազմացարուք և լցրէք զաշխարհ: Այդ ասողը հին կտակարանն է: Յիսուսը ոչ հայրենիք ունէր, ոչ սեփականութիւն, ոչ արհեստ, ոչ ընտանիք, ոչ կին, ոչ զաւակ: Նա անբերրիութեան մարմնացումն է: Հէնց այդ է պատճառը, որ առաջին քրիստոնեաները զայրոյթ էին զգում գէպի ամուսնութիւնը: Սրբերի տեսակէտից, կինը միայն ցեխ է և կորուստ: Բացարձակ կուսութիւն, անհ ինչ է քարոզում աւետարանը: Կոյսը կնոջ իղէալն է, նոյն իսկ մայրութեան իղէալը: Սրդէն սպացուցուած է, որ քանի զարգացած է մարդ, այնքան նա անպտուղ է: Քանի լայնանում է մարդու ուղեղը, այնքան էլ պակասում է նրա բեղմնաւորման ընդունակութիւնը... Նոյնպէս և ազգերը.—լուսաւորութիւնը, նուազեցնում է նրանց կենսական ոյժը, դանդաղեցնում է աճումն: Միայն

անզարգացած ու տգէտ ազգերն են, որ դեռ աճում են:

Մաթիէօն լուծւում էր այս սոփեստութիւնները, հոգու խորքից բողբոջւում էր այս այլասեւուման դէմ, որ անխուսափելի կերպով պիտի տանէր Ֆրանսիային դէպի ջնջումն: Եւ զաւակածնութեան սահմանափակման գաղափարը արծարծուած էր: տարածուած նոյն իսկ գաւառները, գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ: Կեանքի կռուի դժուարանալը միակ շարժառիթը չէր, որ ետ էր կանգնեցնում ամուսիններին բեղմնաւորութիւնից: մի քանիսները չէին ուզում յղանալ, որպէս զի չը կորցնեն իրանց թարմութիւնն ու գեղեցկութիւնը, միւսները, որպէս զի ետ չընկնեն հասարակական ղուարճութիւններից և այլն: Եւ տղամարդիկ, անբաւական իրանց կնոջից ստացած կիսատ բաւականութիւնից, գցում էին իրանց անբարոյականութեան աշխարհը, սպառում իրանց աստուածատու ոյժը անպտուղ միաւորութիւնների մէջ ու տուն դառնում յոգնած, վիթուած ու զղուած:

Մի գիշեր, երբ Մաթիէօն անցնում էր Պարիզի մեծ բուլվարներով, այս զարմանալի իրարանցման մէջ, այն ժամին երբ կաֆէները լցուած են լինում երկու սեռից բազկացած ամբոխով, որոնք զրօսնում են ելքարական լուսի տակ, երբ տրօտուարների վրայ խոնւում են հազարաւոր սիրոյ ծառաւածներ, որսի ընկած, կատարները տաքացած, որոնելով և բաղձալով անպատասխանատու սէր, թէկուզ մի ժամուայ համար, այն ինչ փողօքի սալայատակը դղրդում է անիւների գողգոթից ու ձիերի գոփիւնից, ու կառքերի երկու հոսանքները մղում էին շտապով մարդկային գոյգեր, մեծ մասամբ դէպի ապօրինի անկոյիւն,—այդ ժամին մի յիշողութիւն նորագուէն Մաթիէօի մտքում. նա մտաբերեց այն զօրապետի խօսքերը, որ արտասանել էր մի մեծ կռուից յետոյ, դիակներով ծածկուած դաշտը դիտելով թէ «Պարիզի մի գիշերը միայն բաւական կը լինի այս կորուստը լցնելու համար»: Եւ Պարիզը չէ խորհում սրա մասին. ամուսինները զսպում են իրանց, որ սերմը չը բեղմնաւորուի, չորս հարիւր հազար երիտասարդ ոյժեր տարիներով դեգերում են զինուորանոցներում և նոյն չափ աղջիկներ սպասում են սրանց դարձին, մինչդեռ փողոցները, կաֆէները, կաֆէ-շանտանները լի են հազարաւոր ծախու կանանցով, որոնք վաղօրօք անպտղութեան են մատնուած: Եւ Ֆրանսիան արագ քայլերով մօտենում է ուժասպառման, այն ինչ փողոցներով հոսում է ազգի կենսատու ոյժը:

Ֆրանսիան ամեն գիշեր մի մեծ պարտութիւն է կրում, տալով այնքան զոհեր, որքան կը տար մի պատերազմ:

Բայց այս բոլորը չէ:

Պարիզի ետ ընկած փողոցներում, ոստիկանի աչքից ծածկուած, մանկաբարձունի կամ ծննդատեղի նշանակի տակ պահուած են որջեր, յանցանքի բներ, ուր դիմում են իրանց արգանդի սաղմը ոչնչացնելու համար և՛ յղի օրիորդը իր ամօթը փրկելու, և՛ անհաւատարիմ կիներ իր յանցանքը մարդից ծածկելու, և՛ օրինական ամուսինը զաւակների թիւը սահմանափակելու նպատակով: Պրօֆեսոր Գօգը տասը հազարներով սաղմեր է փչացրել, տասը հազարաւոր կանանց ներքինի, բեղմնաւորութեան անընդունակ է դարձրել իր սոսկալի օպերացիաներով, և մի դանակի հարուածով կտրել է մի ամբողջ ապագայ ծառի արմատը: Այսպիսով գիտութիւնը ևս փոխանակ՝ ստեղծելու, սպանում էր: Ֆրանսիան ինքնասպանութիւն էր գործում:

Եւ Մաթիէօն երջանիկ էր, որ ինքը չէր մասնակցում այս ազգաւեր գործին, նրա սէրը դէպի Մարիաննը անսահման էր, և թոյլ չէր տալիս ոչ մի զգուշութիւն, ոչ մի հաշիւ: Չորս հրաշալի մանուկները լցրել էին նրա աղքատիկ կացարանը կենդանութեամբ ու երջանկութեամբ: Եւ Մարիաննը յղի էր հինգերորդ անգամ:

Այս յղութիւնը մի նոր հրճումների, նոր երջանկութեան ու պարծանքի աղբիւր էր երկու ամուսինների համար: Մարիաննը մինչև յղութեան վերջին օրերը ուրախ ու զուարթ էր և քաջութեամբ ու յոսով սպասում էր ծննդաբերութեան քաղցր տանջանքին ու նոր մանկիկի աշխարհ գալուն:

Մարիաննի երկունքը սկսուել էր, և ամուսինը, սպասելով բժիշկ Բուտանի գալուն, ծննդկանի կողքից չէր հեռանում, քաջալերելով, համբուրելով, հազար տեսակ դուրգուրանքով մեղմացնելով նրա տանջանքները, երբ ներս մտաւ Մօրանժը, սարսափից այլանդակուած ու խեղդուած ձայնով աղաչեց աւելեցել իրան մերձ ի մահ Վալերիի մօտ: Մաթիէօն յուզուած թրջեց իր տանջուող կնոջն ու դուրս եկաւ նրա հետ: Ծանապահին ամեն ինչ պարզուեց, Վալերին յղացել էր, և մարդ ու կին վճռել էին վիժել տալ, ոչնչացնել այն նորեկ անմեղ արարածին, որ աշխարհ գալով պիտի պակսեցնէր Թագուհու բաժինը: Եւ նրանք գնացել էին տիկին Բուշի ծննդարանը, որտեղ Վալերիին ենթարկել էին արուեստական վիժումին, որի հետեւեանքը եղել էր սարսափելի արիւնհոսութիւն, զուցէ և մահ: Կտորը կանգնեց, Մաթիէօն ստիպուեց Մօրանժի ետևից վազել: Մօրանժը մտաւ մի խոնաւ բակ, բարձրացաւ մնայլ ու կեղտոտ սանդուխներով, բացեց կեղտոտ, իւղտած դռներն ու

մտաւ մի սենեակ. ինչ սենեակ. մի կիսամութ, ցած օճորքով, կեղտոտ ու խոնաւ, զարչահոտ բուն, որի մէջտեղը մի թախտի վրայ պառկած էր արդէն անչնչացած Վալերին, արնաքամ եղած.— պառկած էր մենակ կիսախաւարի մէջ, առանց մի ցաւա-կից անձի, նոյն իսկ առանց մի մեղրամոմի, զոհուած զաւա-կաւախութեան ախտին...

Երբ Մաթիէօն, թողնելով խեղճ Մօրանժին մենակ իր սոսկալի կսկիծի հետ, վերադարձաւ իր տուն, Մարիաննը ծնել էր մի արու զաւակ և դեռ ևս դողդողալով քաշած երկունքի ցաւերից, ժպտում էր իր սիրած ամուսնուն:

Ծնունդէ մի տղայ, մի առողջ, թմբիլիկ, սիրուն երեխայ. Եւ ծնողները երջանկութիւնը կրկնապատկուում է. ինչ փոյթ, թէ միջոցները փոքր են, կառավարուելը դժուարանում է ա-մեն մի երեխայի հետ: Կարեքը աշխատանքի նոր դռներ կը բանայ:

Եւ Մաթիէօն խորհում է նոր աղբիւրների մասին: Սկսում է որոնել այդ նոր դռները, նախատեսելով, որ շուտով անկա-բելի կը լինի ապրել փոքրիկ ոռճիկով:

Մի օր, երբ Մաթիէօն իր կնոջ ու երեխաների հետ, ան-հուն քաղաքի շմեցնող աղմուկից ու ճնշող մթնոլորտից փախ-չելով, դուրս էր եկել դաշտը, ու, անտառի եզրին նստած, դի-տում էր իր առջև տարածուած ընդհարձակ տափարակը, նրա մտքում յանկարծ յղացաւ, բացուեց մի նոր աշխարհ, մի նոր կեանքի գրաւիչ պատկեր:

Եւ նա վճռեց դառնալ դէպի մայր-գետինը, դառնալ հո-ղագործ, և այն քրտինքով, որ թափում է անպտուղ կերպով գործարանի քարայտակի վրայ, պարարտացնել այդ հողը, մշա-կել նրան և դուրս բերել նրա միջից բնութեան առատ ձեռով սփռած բարիքները:

Այս լայնատարած գետինը, Շանտրբլէ, պատկանում էր Սանտերին, որ ոչ մի օգուտ չէր կարողանում վերցնել այդ ճահճային գետնից և ուրախութեամբ նրա մի փոքր մասը կը ղեջէր Մաթիէօն որոշ պայմանով:

— Ուզում ես, եկ, առաջի քլունգը դու խփիր, ասաց Մա-թիէօն կնոջը:

Իսկ սա, ցոյց տալով իր ծծկեր երեխային, պատառխանեց.

— Ո՛չ, ո՛չ, ես իմ գործն ունեմ... դու տուր առաջին քլուն-գը: Դու հայրն ես:

Եւ այս առաջին հարուածը պիտի սկսէր այն ակոսը, որ պիտի բանար փակուած ու ճահճացած աղբիւրները, որոնց ջրե-

ըը պիտի իջնէին աւելի ցած, գնային պարարտացնէին չորացած աւազու ո գետինները:

Այս միջոցին ժերվէն, ծծկեր երեխան, քաղցած, սկսել էր իր ճչերը:

— Լաւ, լաւ, գիտեմ, որ այստեղ ես... դէ, առ, էլ մի խլացրու մեզ:

Նա բացեց իր կուրծքը և ծիծ տուեց երեխային:

Այժմ լաւում էր միայն երջանիկ մանկիկի մշտնջը, որ շնչասպառ անդադար ծծում էր կաթը, սեղմելով, տորելով սպիտակ ստինքը, որ աւելի առատ հոսի նա. և կենսատու հեղուկը սկսել էր հոսալ, անսպառ աղբիւրի նման, և լաւում էր նրա հասանքի անվերջ մեղմ կլկլոցը ու թւում էր, թէ նա իջնում է, տարածւում հեռու, ողողում երկիրը, այն ինչ Մաթիէօն իր երկու յաղթանդամ բանուորների հետ շարունակում էր քանդել առուակը... Առուակը բացւում էր պարարտ հողի միջով: Շուտով ջուրը կը հասնի աւազոտ շերտերը, նրանց բերրիացնելու համար, այն ինչ մօր կաթի փոքրիկ հոսանքը շարունակւում էր լցուել մօր ստինքից մանկիկի բերանը, ինչպէս մի անըսւած աղբրակ. նա հոսում էր, դառնում էր միս ու ոսկոր, դառնում էր միտք, աշխատանք, ոյժ: Շուտով այս փոքրիկ աղբրակի կլկլոցը կը խառնուի ազատուած ջրի ֆշչոցին, երբ որ այս ջուրը կը հոսայ ազատ նոր փորած առուակով դէպի այրուած գետինները:

Եւ այս երկու հոսանքներն էլ մի և նոյն են, երկուսն էլ կեանք են տալիս աշխարհին, անցնելով երկրի երակների միջով, իբրև մի մեծ գետ, վերստեղծելով ամեն ինչ կեանքի գարնանը, սփռելով ամեն տեղ նորաբոյս կեանքեր, թարմութիւն ու առողջութիւն:

Անցաւ երկու ամիս. ժերվէն երկու տարին բոլորել էր արդէն և գեղեցիկ գարնանային օրերը զարթեցրել էին բնութիւնը: Մի առաւօտ Մարիաննը երեխաների հետ դուրս էր եկել դաշտը ու ապշած մնացել, տեսնելով թէ ինչպէս այս մի շարաթուայ արևը փոխել էր գետնի տեսքը: Ամբողջ արտը, որտեղ առաջ միայն ճահիճ էր, այժմ, մասառ նորածիլ հասկերից փոխուել դարձել էր անեղբ նազուկ թաւիշ: Իսկ երբ օր, մի երեք ամսից յետոյ, Բօշէնն ու Սիգէնը Մօրմնժի ու նրա գեղեցիկ աղջիկ Թագուհու հետ եկան Մաթիէօնից տեսութիւն, նրանք չէին հաւատում իրանց աչքերին: Յիշեցին նրանք իրանց առաջին այցելութիւնը յունուար ամսին, երբ գետինը, սառած—քնած էր, այժմ չփոթուել մնացել էին նրանք այս հրաշալի վերածնութեան առաջ, այս յաղթական պղտաբերութեան առաջ, որ ճահճային վայրերի գետինը փոխել էր օսկէ արտի:

Եւ տարէց տարի աճում էր ու բազմանում Մաթիէօի ընտանիքը, աճում էին ու ընդարձակւում նոյնպէս և նրա կալուածները. արտերը աւելանում էին արտերի վրայ, ու Սիզէնի ահագին տարածութեան դեպքեր կամաց կամաց անցնում էր Մաթիէօի ձեռքը, որ չորացնում էր ճահիճները, ջրում էր չոր աւազոտ տեղերը, քանդում էր—չուռ տալիս գետնի շերտերը, այն ինչ փրկարար հեղուկը—կենսատու ջուրը ամեն տեղ կենդանութիւն էր սփռում։ Այժմ սերմն ընկնում էր պարարտ հողի վրայ, որ տալիս էր նրան իր անսպառ ոյժը, աճեցնում ու լցնում հասկերը ցորենով, Բնութեան երակներին միջով հոսում էր այն յաւիտեանական կեանքը, նոյն կեանքը հոսում էր Մաթիէօի երակներում, ու լցւում էր նոր սերնդի մէջ։ Եւ կեանքը կեանք էր ծնեցնում ու յաղթող հանդիսանում մահուան կռուի մէջ։

Որդիքը մեծացան, ամուսնացան, նոյնպէս բեղմնաւորուեցին, նոյնպէս առեցին նորանոր սերունդներ, որոնք պիտի շարունակեն կեանքի անդիմադրելի ու միշտ յաղթական ընթացքը սերունդների միջով մինչև յաւիտեան, ինչպէս այս հողը, որին կպած է մարդը և որից անկարող է պոկուել, կը շարունակի անդադար բեղմնաւորուել ու մայրանալ։ Եւ այս մեծ գործը, այս լուսազոյն գործը, բեղմնաւորութեան գործը ընդարձակւում էր թէ հողի վրայ և թէ կնոջ միջով, արհամարհելով կորուստները, պատրաստելով սնունդ նոր եկող էակի համար։ Եւ մարդին ու հողը անդադար քրտնելով ու տանջուելով, բայց ոգևորուած թիրով, անսահման կամքի ոյժով, զիմում էին դէպի նորանոր կեանքեր, նորանոր յոյսերով լցուած, Մարիաննի բեղմնաւորութիւնը առակ էր դառել Գառաւուն երեք տարեկան հասակում նա իր առաներկուերորդ որդին ծնեց, բոլորին էլ անդում էր իր կաթով, բոլորը աճում էին, մայր բնութեան գործում, ամենքը գործում էին, աշխատում, օգնում Մաթիէօին։ Տունը լցուել էր ամեն տեսակ բարիքներով, լայնատարած գետինը մշակուած, անտառները լցուած խաշներով։ Այժմ Մաթիէօն և Մարիաննը նահապետական ծնողների պէս չըջապատուած էին մի քանի օկրունդներով, յարգուած ամենքից, ճանաչուած գլուխ և անսահման տէր։ Իրանց որդոց միջոցով Ֆրոմանները տիրեցին ամբողջ այս երկրին, իսկ աղաներից մէկը Նիկօլան գնաց հեռաւոր երկրներ, Աֆրիկայի խորքերը և այնտեղ հիմնեց մի մեծ գաղթականութիւն, որ աճեց ու կազմեց մի նոր ընդարձակ հայրենիք։ Այսպէս, կեանքը, արագան մայրութիւնը, բեղմնաւորութիւնը ձեղքում էր տարիներն ու յաղթանակով առաջ ընթանում միշտ ստեղծելով, ծանր աշխատանք

քի ոյժով, այն ինչ այնտեղ Պարիզում, ամեն ինչ փլատակում էր: Բօլշևի, գործարանատիրոջ միակ որդին, Մօրիսը, հօր ու մօր միակ յոյսը, որի համար ծնողները ճգնում էին միլիոններ դիզել և ուրիշ զաւակներ չէին արտադրում, որպէս զի այս միլիոնները չը բաժանուին, չը մանրանան,—այս միակ էակը, որ դեռ ընդունակ էր կապել միմեանց երկու օտարացած ու իրար ատելի ծնողներին, այս Մօրիսը մէկ օր գտնուած էր իր անկողնում անշնչացած:

Նրա մահից յետոյ ծնողների սիրտը լցուեց սև յուսահատութեամբ, ու սոսկալի զղլումն սկսեց լափել նրանց հոգին, զղլումն, որ իրանց ամբողջ ամուսնական կեանքի ընթացքում, Մօրիսի ծնունդից յետոյ, դիտմամբ ժխտել էին բնութեան օրէնքները, հեռացնելով բեղմնատրութիւնը: Այնուհետև Կօնստանսի մէջ սկսուեց մի կատաղի տարածում ծարաւ յղանալու, մի զաւակ ևս ծնելու, և նա, զսպելով իր զգուանքը, որ նա զգում էր դէպի Բօլշևը, մօտեցաւ նրան շարունակ երկու երկար ու տանջալից տարիներ, բայց իզուր, արգանդը մնաց անպտուղ ու սև քօղը ընդ միշտ ծածկեց կեանքի հորիզոնը... Բարօնուհի Սերաֆինը, աւելի և աւելի խրուելով անառակութեան մէջ, հեշտասիրութեան կրակով լափած, վճռեց վերջ դնել յղանալու սարսափին, որպէս զի աւելի ևս անսանձ կերպով անձնատուր լինի իր տոփական կրքին, և որ բեղմնատրուելու հնարատրութիւնը չը թունաւորի այլ ևս սիրոյ բուռները: Եւ նա էլ դիմեց մեծ խիրուրդ Գօդին, խնդրեց, որ հանի նրա արգաստրութեան գործարանները, դէն զցի այն զաւակատունը, որ նրանց անդադար սպառնալիքի ու ահի մէջ էր պահում: Օպերացիայից յետոյ այս գեղեցիկ, զուարթ, յաղթանդամ ու փարթամ կինը արագ սկսեց թառամել, կորցնելով իր թարմութիւնը, նիհարեց, կնճիռները ծածկեցին նրա երբևէ փայլուն դէմքը, ստիճիւնները չորացան ու կպան կրծքին, և նա ինքը ամբողջովին չորացաւ, կմախքացաւ, պառաւեց:

Աւելի ևս տխուր վախճան ունեցաւ սիրուն Թագուհին:

Տասներկու տարեկան հասակում նա արդէն ուշադրութիւն էր գրաւում իր գեղեցիկ կազմուածքով, նուրբ դիմագծերով ու ֆիզիքական վաղաժամ զարգացումով: Բարօնուհին միանգամայն տիրապետել էր այդ երեխային, միշտ իր հետ ման էր ածում թատրոններ, ցիրկ, զանազան հասարակական տեղեր, ծանօթացնում իր չըջանի տղամարդկանց հետ, ու կամայ-կամայ աննկատելի կերպով պատրաստում էր նրան անբարոյական կեանքի համար: Տասներեք տարեկան հասակում Թագուհին արդէն լաւ կազմակերպուած ու հասունացած մի գեղեցկուհի էր և արդէն մտեր-

մացել էր բարձունհու հետ, ու նրանց մէջ այլ ևս գաղտնիք չը կար: Խեղճ Մօրանժը, որ կնոջ սարսափելի մահից յետոյ, ապրում էր միայն Թագունհու համար ու Թագունհու չնչով, երջանիկ էր Սերաֆինի այս բարեկամական վերաբերմամբ. նա անսահման ազատութիւն էր տուել իր աղջկան: Սերաֆինը քաջ տուեց այդ երեխային հարիւր տեսակ կասկածելի ու կիսապարկեշտ տեղեր և կատարուեց այն, ինչ որ անխուսափելի էր—Թագունհին յղացաւ: Սարսափած իր գրութիւնից, խեղճ աղջիկը լսեց իր հովանաւոր բարձունհի Սերաֆինի խորհուրդը և արեց այն, ինչ որ արել էր այդպիսի անբախտ վախճանով նրա խեղճ մայրը.— իրան ենթարկեց սարսափելի օպերացիայի, որ ապօրինի սաղմը հանելով, պիտի վերադարձնէր նրան իր կուսութիւնը, դոնէ աշխարհի առաջ:

Բայց անողորմ բախտը ուրիշ կերպ էր տնօրինել.— օպերացիայի գիշերը մի երակ բացուեց ու խեղճ զոհը իր մօր նման արնաքամ եղաւ:

Կանգնած մնաց միայն Մաթիէօն:

Նա մի աղքատ էր և յաղթեց հարուստներին. նա քաղեց այն սերմերի պտուղը, որ յուսալից սրտով առատ սփռել էր ամեն տեղ: Իր որդի Դընիսի միջոցով նա նուաճել էր Բօշէնի մեքենաների գործարանը, որի մէջ անդադար գորդում էին մեքենաները, կռում էին ու դիզում միլիօններ: Սիգէնների մեծ պալատները այժմ նրա միւս որդի, Ամբրուազի, ձեռքն էին, աւելի ճոխացրած, դարձած կենտրոն մի ահագին առևտրական տան, որի ձեղերը տարածուած էին երկրիս չորս կողմը: Գրեգուարը տէր էր դառել Լըպայէօրի ջրաղացին, զարմանալի ճոխութեան հասցրած, հարստացած ու մեծացրած, նորագոյն մեքենայական ոյժով բանող: Այն ինչ Շանտըլէի անսահման դաշտերը շարունակում էին արտադրել անապառ հարստութիւններ ժերմէի խելացի կառավարութեան տակ, ժերմէի, որ կամեցել էր շարունակել հօր յաղթանակող մեծ գործը:

Եւ Մաթիէօն ու Մարիաննը ձեռ ձեռի տուած իրանց այս ահագին ստեղծագործութեան առաջ, նմանում էին հրաշալի հերոսների, որոնք եղել էին միշտ բարի և ուժեղ, որոնք իրանց առատ պտղաբերութեամբ յաւիտենական կեանքի կոռի և յաւիտենական արտասուքի միջով կարողացել էին տալ այնքան կեանքեր, այնքան երջանկութիւն և յոյս:

Տօնուում է Մաթիէօի ու Մարիաննի աղամանդեայ պսակը, նրանց ամուսնութեան եօթանասուներորդ տարեդարձը:

Անդադար ամեն կողմից գալիս էին նահապետների զաւակները, նման ծիծեռնակների, որոնք դարնան բացուելուն վերադառնում էին իրանց բունը: Շարունակ կառքերը գետին էին իջեցնում նորանոր ընտանիքներ, — և մանկանց զլխիկների ալիքները լայնանում էին անդադար: Զինահներ պապերը բերել էին իրանց թոռնիկներին, որոնք հագել ոտի էին կանգնել սիրուն պառաւ կանանց ծաղկափթիթ աղջիկներն ու թոռները իջեցնում էին կառքերից: Կային դեռ յղի կանայք. աղջիկների ձնողները բերել էին փեսացուներին: Ամենքը ազգականներ էին, արենակիցներ: Արենակից չորս սերունդ կազմում էին մի ընտանիք, մի փոքրիկ ազգութիւն, որոնք գումարուել էին այստեղ մի հագուազիւտ, մի չը լսած խնջոյք կատարելու: — Ծօնելու ամուսնութեան, սիրոյ տարեգարծը մի զոյգի, որից սերուել էին այսօրան կեանքեր:

Եւ ահագին, անծայր տեղանք բացուած էր բացօթեայ նօճիկների տակ, լայնատարած Շատրուէի դաշտում, որ ամենքի ընդհանուր ծննդավայրն էր եղել:

Երբ Մաթիէօն ու Մարիաննը երեսացին արևի շողերի տակ, ծաղիկներով զարդարած շատրուանի մօտ, ամենքի կրօնքից դուրս թռաւ այս բացականչութիւնը.

— Կեցցէ հայրը, կեցցէ մայրը, երկար կեանք հօրն ու մօրը: Թե թևի տուած, սեղմուած իրար, ինչպէս անբաժան թամուսիններ, նրանք քայլել էին կողք կողքի եօթանասուուն ձիգ տարիներ: Այսպէս էլ թեակցած կանգնած էին այժմ արտասուքով աչքները լցրած ու ժպտում էին այս բարգաւաճ գերդաստանին, որ իրանց սիրոյ ծնունդն էր:

Եւ բացականչութիւնները շարունակուում էին: Յանկարծ ձայները լսեցին, ճաշկերոյթը դադարեց: Մի տարօրինակ երեւոյթ գրաւեց ամենքի ուշադրութիւնը:

Մի անծանօթ, ժպտան երեսին, արագ մօտենում էր: Ոչ ոք չէր տեսած այդ երիտասարդին:

Նա մօտեցաւ Մաթիէօին ու Մարիանին և բարձր ձայնով ասաց.

— Բարի լոյս, մեծ-հայր, բարի լոյս, մեծ-մայր: Ես էլ եմ եկել ձեր խնջոյքին մասնակցելու:

Մաթիէօն գողգողալով ոտի կանգնեց.

— Ո՞վ ես դու, որդի, որ ինձ մեծ-հայր ես անուանում և որ ինձ այդքան նման ես:

— Ես Դօմինիքն եմ, ձեր որդի Նիկոլայի մեծ տղան, ես ապրում եմ միւս ֆրանսիայում:

—Ուրեմն, որդեակս, քանի որ դու մեր որդու որդին ես, եկ համբուրիր մեզ և մասնակից եղիր մեր խնջոյքին:

Եւ ծերունիները յուզուած գրկեցին, համբուրեցին այս զաւակին, որ այդպէս անակնկալ կերպով եկել էր նրանց երջանկութիւնը կրկնապատկելու համար, եկել էր այն հեռաւոր երկրից, որտեղ բազմանում էր ու աճում իրանց սրտի, իրանց մարմնի կտորներէց մէկը, կազմելով մի նոր ազգ, մի մեծ գաղթականութիւն, հասարակածի կիզիչ արևի տակ, տէր դառած անսահման կուտական երկրների: Եւ երբ որ խնջոյքը վերջացաւ, Դամիսիքը իր հրաժեշտը տուեց, որպէս զի վերադառնայ իր հայրենիքը: Եւ ծերունց ծերունիների սիրտը, որովհետեւ այս անգամ անջատուամբ յաւիտենական էր: Սակայն շուտով կսկիծը տեղի տուեց հոգու անդորրութեան—նրանց վիշտը սփոփում էր այն համոզմունքը, որ երկար տաւիների ընթացքում կատարել են մի մեծ փառաւոր գործ, տալով երկրին ու մարդկութեան անսպառ ահագին մի ծառ, որ դեռ ևս պիտի ճիւղաւորուի անսահման ժամանակի ընթացքում, տալով անհամար կեանքեր: Եւ իրանց տնկած ծառը տարածում էր իր ճիւղերը հին փրանսիայի մայր հողից մինչև ծովերի այն կողմը, դէպի անարատ, կուտակա՞ն Աֆրիկայի անհուն տարածութիւնը, որ պիտի ճոյնպէս պաղաւորէր և դարձնէր մի նոր, աւելի ընդարձակ, աւելի հարուստ, աւելի թարմ փրանսիա:

ԲԺՊ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ